

81.63-321(2 Рос-6X)

С13

ЧЫЛТЫЗАХ

Е. М. САГАЛАКОВА,
Г. Г. КАЗАЧИНОВА.

ЧЫЛТЫЗАХ

2 КЛАССХА
ХОЗА ХЫҒЫРЦАҢ КНИГА

Нааңылалып, үзінцізін сығарылча

Хакас республиказының
Угредіг министрствозы
чаратхан

Национальная
библиотека
им. Н. Г. Доможакова
Республики Хакасия

ХАКАС КНИГА ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫ
Ағбан. 1995

Людмила Костякова

ҚАРТАСНАҢ
АРТАС

Часхы чахайахтар.

Ізиг часхы күнде Артас іцезінең хада садсар парған. Ибіре прай оттар, ағастар көппегес турғаннар. Кічиг оолағас прай нимее өрінген. Хайда хусхацахтар сарнапчатханын истіп турыбысча...

Түрче парғанда, оолағас чол хазында өсчоткен сарығ порчоцахтарны көріп турыбысхан. Анаң, от аразынзар кірібізіп, пірердең ипти оларны үзіп, пір холына чыып сыххан. Анаң холына толдыра тутчатхан порчоцахтарны іцезіне пирген:

— Іцең, мин сағаа пу чахайахтарны сыйлап-
чам. Син уғаа өкерексің.

Іцезі, Артастың кічицек хольцахтарынаң
чахайахтарны алып, наағынаң охсаныбысхан.

— А чахайахтарны прайзына сыйлапчалар
ба?

— Я, палам, прайзына.

— Таныс таа нимес кізілерге бе?

— Хайда іди дее киліс парча.

Артас, олох чирзер чүгүр парып, пазох пор-
чолар чыып сыххан. Іцезі, аны сағыбин, чолца
ағырин пастырған. Артас іцезіне чидіп алған.
Аның аразында удур килчеткен тайахтығ кирі
инейекті көр салған. Кинетін, нимее-де өріне
түзіп, ағаа удур чүгүрген:

— Пу чахайахтар, ууцаң, сағаа. Іцем прай-
зына сыйла теен.

Инейек, порчоларны алып, харахтарын чы-
зына, чоохтанған:

— Минің палаларым өс парғаннар, че пір-
деезі мағаа нима сыйлабаан. Синің іцең чахсы,
көөлбек чүректіг кізі полтыр. Хайралла аны.
Іце пір ле полча. Алғыс сағаа.

Ибзер айланғанда, Артас іцезіне чоохтан-
ған:

— Мин сағаа, улуг даа өссем, чахайахтар
ағыл-турам.

Картас.

Картас, прай нимені піліп, пос хараанаң көріп аларға сағынча. Тынағ күн читкенде, пазох парксар парарға сурынған. Іңезі чаратхан.

Оолағас ол күн іңезінең ағастар аразында иледе пастыр чөрген.

— Чоохтап пир мағаа, күскүзін ағастар пазох чалаас поларлар ба?

— Я, палам, пүрлер прай түсклеп парарлар. Ағастар хысхаа тимненчелер.

— Іңең, а чол хайдаң пасталча паза хайда тоозылча? Кем иткен пу чолны?

— Кізілер иткен, палам. Прай чоллар хайдада пірікчелер, чарылчалар, аннаңар, хайда ол пасталча, хайда тоозылча, пірдеезі пілбинче. Іди олар талай хазынзар читкеннер.

— Сынап таа, талай чалбах, көппегес полтыр. Іңең, ноға суғ іди тың чарзар ахча? — сурған Картас.

— Талай суғ чіли ахпинча, ол турча. Чарзар іди сабылчатхан салғах полча. Салғах, чарға сабылып, нандыра парыбысча. Амды суға сомааң. Салғахтың күзін піліп аларбыс. Олар алып осхас күстіг полтырлар.

Іди олар күн тооза, суға сомып, күнге сістеніп, талай хазында чат салғаннар. Улуғ салғах килчетсе, чарзар чүгүргеннер.

— Орта, күстігнең күреспе. Өссең, пілерзің хайди поларын. Чахсы чир бе талай хазында?

— Чох, Ағбаныбыста суға сомарға мындағызынаң пис артых.

Саша — аалчы.

Пазағы күнде хонcych Саша оолах ааллап килген. Артаснаң Картас нинце пар ойнацахтарын көзіткеннер. Саша кічиг нанчыларын велосипеднең чөрерге үгреткен. Артас үгренип тее алған, че Картас пір дее полбаан, азахтары педаль пазарға читпинче.

— Че, Картас, күзің асхынах, сының хысха полтыр. Пазағы чылға читіре чағлығ иттер, чіліңнер чі. Анаң күзің матап кірер. Тігі чайғызын үгредем.

— Син чілің не чіпчезің ме? — пултайып сурған Картас.

— Я, чағлар, чіліңнер ле чіпчем,— нандырган анзы.

Картас улуғларынаң ойнабаан паза, ууцазынзар парып, сурған:

— Ууцаң, чағлығ, чіліңніг ит пар ба?

— Астап пардың ма, оолғым?

— Саша минің күзім ам даа кірбеен тіпче. Ол чағлығ ла иттер чіпче одыр. Аннаңар андағ күстіг.

— Син, Картас, анца өс парзаң, андағох күстіг поларзың. Пар, оларны хығыр азыранарға. Ит пыс таа парған.

Олох туста олғаннар ибіцексер кір килгенер. Холларын чууп, стол кистінзер одырғаннар. Ууцалары, оларзар күлімзіреп көріп, чоохтанған:

— Сашаа, аалцы кізее, үгре улуғ айахха ур пирерге кирек. Аалцы кізіні тосханца, татхынның азырирға кирек. Чуртха кірген кізі аалцы полча, палаларым: Мыннаң мындар ундубаңар аны.

— Че ол астапчам тібеен нооза,— ара кірче Артас.

— Аалцыдаң сурбинчалар, аны сыйлапчалар. Столдаң аарлығ ниме чоғыл,— нандырған ууцазы.

? Картаснаң Артас оолахтардаңар ноо нимелер піліп алдыңар?

Чуртаста олар нимее үгречелер, ниме піліп одырчалар?

Оолахтарның хайзы сірернің көңніңерге кірген? Ноо нимее олар өрінчелер? Хаңан хомзынчалар?

Улуғларны хайди улуғлирға кирек? Аннаңар ниме чоохталча пу чоохтарда? Сірерге чайғызын аалда ниме идерге килісче?

Көбізін ойнапчазар ба, алай улуғларға улысчазар ба?

ТАПТЫРҒАС

Ада чир-суғдаң аарлығ ниме чоғыл.

Чир-суумнаңар. И. Костяковтинаң	5
Пістің Ада чир-суубыс. К. Ушинский	7
Ағбаннаң Ким (кип-чоох)	8
Тарчы суғ (кип-чоох)	9
Ах үүснең Хара үүс (кип-чоох)	9
Пазох ла аал тастынзар пастырчам. Ф. Тохтобин	11
Ада чир-суғдаңар тахпахтар	12
Алты-читі (табырах чоохтанцаң ойын сөстер)	14
Ойын саны	15
Ойын ырлары	15
Туған-чағын хайди адалча? («Хола пырғыцах» газетадаң)	16
Чайғы хараазын. И. Костяков («Чібек хур» книгадаң)	17
Тахпах иирлері. Ф. Бурнаков («Пора тай нанчым» книгадаң)	19
Тайдаң оолах. Н. Тиников («Пастағы тамах» книгадаң үзік)	21

Хакас чирінің кізілері.

Улуғ сағыс ханаттығ поладыр. Г. Котожековтинаң	25
Сыйыхха — чарых күн. С. Добровтинаң	27
«Кизек алтынах». А. Толмашов («Хакас чирінің кізілері» книгадаң)	29
Хоосчы. («Хакас чирі» газетадаң)	32
Хакас чирінің чайаачызы. В. Майнашев	34

Угренис — улуғ тоғыс.

Книга. Н. Тиников	36
Школам. Н. Доможаков	37

Хакасиям. Я. Тиспéреков	38
Кузнец улуғ заводта. М. Чебодаев	38
Кинек сөзіцектер. Ю. Тувим	39
Мин позым сөзін чоохтирға хынчам. В. Сухомлинский	40
Урокта сиспектер. Г. Сапгир	42
Чөрчөбис ікөлең хақан даа. С. Маршак	42
Сиспектерні тап	43
Ибдегі тоғыс («Ах тасхыл» альманахтаң.)	44

Ниме полқаң чахсы, ниме полқаң хомай.

Позыбыс туразын хайраллирбыс. Е. Павлова	46
Ниме полқаң чахсы, ниме полқаң хомай. В. Маяковский	47
Көөк (ненец чонының нымағы)	51
Чахсы арғыс. Дзидра Ринкуле-Земзаре	54
Хада тарғынчах, алынча — эрістіг. К. Ушинский	57
Ічем ниме тирчік? Л. Воронкова	57
Сохырах адай паза Чипацах. М. Туран	61
Хайди нанчылар пілісчелер. С. Михалков	66
Арғаас пүүр. В. Голявкин	67
Филя. Е. Пермьяк	69
«Хыйға» оолах (чон чооғынаң)	70
Харағат ағазы. Е. Пермьяк	71
Пағаның чөбі (нымах)	72
Ікі салда. К. Ушинский	74
Нымах. В. Сухомлинскийнинең	75
Дуб паза чил (нымах). Л. Жариков	76

Г. Казачинова. Чылтызахтар.

Чиркеен	80
Пасхаңыл пала	80
Поғо	81
Тоғызың — сыйых	82
Хазыңас	82
Нымырт-нымыртах	83
Тырбос ноға аар	84

И. Топоев. Көйтiк Миргенек.

Көйтiк Миргенек	86
Меспек	89
Аалчыбай Микей	91

С. Карачаков. Торымас.

Уйадыстығ	94
Чалым хайа чігінде (нымах)	95

НЫМАХТАР.

Хакас чонының нымахтары.

Өркечекнең кўскечек	98
Харғанаң паға	99
Ах хас	99
Харачхайның от ағылғаны	100
Парбанах тораат	101
Аба паза кўске («Хозанах» книгадаң)	102

Орыс чонының нымахтары.

Алёнацах-пицечек паза Иванах-туңмацах	104
Хыйға ирен	110

Казах чонының нымахтары.

Тўлгў паза өскі	112
Чорыхчыл паза арғаас	113
Көөк	115
Чапчаң полғаны	116
Сынап төрттең төртті алыбысса	118

Пасха хан чоннарының нымахтары.

Хызыл пөрігес. Шарль Перро	118
Хозаннаң Ёж. Горшок каша. Якоб паза Вильгельм Гримм харындастар	123

Римус ағаның нымахтары.

Тўлгў Харындас паза Кролик Харындас	131
Чух Сўмецек	136
Кролики Харындас Тўлгў Харындасты хайди хаңыртып сал- ған	139

Л. Н. Толстой олғаннарға.

Кўркў паза Тўлгўчек (нымах)	144
Пўўр паза адай	145

Ікі нанчы (басня)	147
Адай паза аның көлегі	148
Пўўр паза тиин	149

Чир-чайаанның алызығларын сизініңер.

Часхы. С. Маршак	152
Часхы. Г. Казачинова	152
Чайғы. С. Маршак	153
Кўскў. С. Маршак	154
Кўскў наңмыр. С. Табаева	155
Хысхы. С. Маршак	155
Хар иней. А. Килижеков	156
Хормачы хозанахтың ыры (чонни)	157
Хысхы арығдаң килген хозан. Т. Липатова	157
Сыбыцах. А. Тюкпеев	161
Харағай. Н. Доможаков	162
Саалах сарынчы, Кўўлек көгці (нымах)	163

Н. Тиников. Чахайахтар.

Кўн чахайағы. Сиңне	166
Хой порчозы	167
Сарғай. Пўўр чахайағы	168
Көөк өдігі	169
Сорқаң от	170

Л. Костякова. Картас паза Артас.

Часхы чахайахтар	172
Картас	174
Саша — аалчы	175

Чир-чайаанны хайраллааңар, олғаннар!

Аң-хустардаңар сөспектерні табыңар...	177
Торчых паза хара Хоос ползыннар В. Сухомлинский	178